

Adriana Merta-Staszczak

historyk
 Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych
 Politechnika Wroclawska

historian
 Department of Humanities and Social Sciences
 Wrocław University of Science and Technology

Ochrona zabytków, przyrody i krajobrazu w warunkach reformy rolnej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym

Preservation of historical monuments, nature and landscape under the agricultural reform in Poland in the interwar period

Abstrakt

Odbudowa państwa polskiego po 1918 r. wymagała podjęcia wielu decyzji dotyczących powołania nowej administracji, instytucji oraz przeprowadzenia reformy gospodarczej, której celem było upełnowolnienie chłopów nieposiadających ziemi lub utrzymujących się z nieefektywnych gospodarstw karłowatych. Nowy kierunek polityki nie tylko przyczynił się do zmian w strukturze własnościowej gospodarstw, ale poważnie zagroził funkcjonowaniu wielkich majątków ziemiańskich i zachowaniu znajdujących się tam dworów, pałaców oraz innych obiektów historycznych. W tej sytuacji podjęto próby, inicjowane przede wszystkim przez towarzystwa naukowe, wprowadzenia dodatkowych aktów prawnych chroniących historyczne budynki, zespoły architektoniczne oraz wyjątkowe tereny krajobrazowe. Projekty przewidywały nie tylko wydawanie ogólnokrajowych zarządzeń, ale również budowę całej struktury organizacji odpowiedzialnych za zachowanie obiektów i miejsc zabytkowych oraz działania na rzecz popularyzacji wiedzy o nich.

Słowa kluczowe: historia, zabytki architektury, zabytki ruchome, dzieła sztuki, reforma rolna, obszary wiejskie, dwudziestolecie międzywojenne

Abstract

The reconstruction of the Polish state after 1918 required many decisions concerning the establishment of a new administration, institutions and economic reform, the aim of which was the so-called *upełnowolnienie* (an increase in the size of a small agricultural holding by a sufficient amount of land) of peasants who did not own land or made a living from inefficient small farms. The new policy direction not only influenced the changes in the ownership structure of farms, but also seriously threatened the functioning of large landed estates and the preservation of manors, palaces and other historical objects located there. In this situation, attempts were made, initiated mainly by scientific societies, to introduce additional legal acts protecting historical buildings, architectural complexes and unique landscape areas. The projects provided not only for the issuing of nationwide orders, but also for the construction of the entire structure of organizations responsible for the preservation of historic buildings and sites and activities to promote knowledge about them.

Keywords: history, architectural monuments, moveable monuments, works of art, agricultural reform, rural areas, interwar period

Wstęp

Ruch na rzecz przeprowadzenia reformy rolnej w Polsce w okresie międzywojnia rozpoczął się już w 1918 roku, a więc zaraz po uzyskaniu niepodległości. Trudna sytuacja rolnictwa oraz nagląca potrzeba modernizacji i ujednolicenia gospodarki wynikała z wielu czynników. Przede wszystkim tereny pozostające wcześniej pod zaborami były rozwinięte w bardzo różnym stopniu. Najlepiej uprzemysłowiony był zabór rosyjski. W zaborze pruskim na wysokim poziomie stało rolnictwo, a rejonem z największymi problemami, słabo zurbanizowanym i najgorzej

Introduction

The movement for agricultural reform in Poland in the interwar period began as early as 1918, i.e. immediately after regaining independence. The difficult situation of agriculture and the urgent need to modernize and unify the economy resulted from many factors. First of all, the lands previously under partition were developed to a very different extent. The Russian partition was the most industrialized. In the Prussian partition, agriculture was at a high level, and Galicia was the area with the greatest problems, poorly urbanized and poorly coping with

radzącym sobie z produkcją rolną była Galicja. Rząd austriacki nie wspierał rolników, a zapóźnienie gospodarki przejawiało się między innymi w braku wiedzy dotyczącej hodowli czy potrzeby nawożenia gleb oraz stosowania tradycyjnej trójpolówki. Na skutek działań wojennych na terenie całego kraju zniszczona została znaczna część zagród chłopskich, a w wyniku przemarszu wojsk i późniejszych grabieży zmniejszył się stan zwierząt gospodarskich, a w szczególności koni, bydła, owiec i trzody chlewnej. Wycofujące się armie zabierały ze sobą znalezione lub przemocą odebraną ludziom żywność, a odchodząc, paliły wsie. W złej sytuacji znajdował się także przemysł – jego nierównomierne rozwinięcie i przestawienie na produkcję zbrojeniową miały także znaczenie dla mieszkańców wsi. Brakowało tam między innymi podstawowych produktów oraz narzędzi rolniczych. Przemysł chemiczny na ziemiach polskich praktycznie nie istniał, co oznaczało, że nie produkowano nawozów sztucznych. Bez nich nie można było podnosić efektywności upraw i zwiększać jakości i ilości plonów. W prasie ostrzegano: „ziemia przez pięć lat wojny, wyssana z prawie wszystkich sił żywotnych [...], zubożała tak bardzo w składniki rodzące, że najgorszych następstw spodziewać się należy”¹.

W strukturze własnościowej obszarów wiejskich przeważały gospodarstwa karłowate – o powierzchni do 5 ha. W ogólnej liczbie stanowiły one 64,6 procent wszystkich zagród w kraju². Oznaczało to, że ich właściciele z trudem mogli wyżywić siebie i swoje rodziny. Nie było możliwości, aby pracujący na roli chłopcy oszczędzali równocześnie nadwyżki na sprzedaż, z której mogli się utrzymać do czasu następnych plonów. Dodatkowo byli oni obciążeni obowiązkowymi dostawami artykułów rolnych, co jeszcze bardziej obniżało możliwości zaoszczędzenia lub podniesienia stopy życiowej rodzin wiejskich. Poważnym problemem był także powszechny głód ziemi i był to jeden z najważniejszych czynników decydujących o przyjęciu reformy rolnej. Zaludnienie rolnicze na 100 ha wynosiło bardzo dużo, bo niemal 70 osób³. Wobec braku ziemi, co pozbawiało chłopów podstawowego źródła utrzymania, powtarzały się napady na dwory lub samowolne zaorywanie gruntów należących do folwarków⁴. Najgorzej sytuacja wyglądała na terenie Galicji. Tam liczbę „ludzi zbędnych” (bez ziemi lub niemogących znaleźć zatrudnienia)

agricultural production. The Austrian government did not support farmers and the lagging of the economy was manifested, among other things, by a lack of knowledge about livestock farming or the need to fertilize soils and the use of the traditional three-field system. As a result of warfare, a significant part of peasant homesteads were destroyed throughout the country, and as a result of the march of troops and subsequent looting, the number of livestock, especially horses, cattle, sheep and pigs, decreased. The retreating armies stole food they had found or violently taken from people, and burnt down the villages. Industry was also in a poor condition – its uneven development and conversion to arms production also affected the villagers. They lacked basic agricultural products and tools. The chemical industry did not exist in Poland, which meant that no artificial fertilizers were produced. Without them it was not possible to increase the efficiency of crops and increase the quality and quantity of yields. The press warned: “during the five years of war, land, deprived of almost all its vital forces . . . , has become so impoverished that we may expect the worst consequences”¹.

Small farms, of up to 5 ha, prevailed in the ownership structure of rural areas. They accounted for 64.6 percent of all homesteads in the country². This meant that their owners could hardly feed themselves and their families. It was not possible for peasants working on the land to save a surplus for sale, which would allow them to survive until the next crop. In addition, they were burdened with the compulsory supply of agricultural products, which further reduced the possibilities to save or raise the standard of living of rural families. Widespread demand of land was also a serious problem, and this was one of the most decisive factors in the adoption of the agricultural reform. Agricultural population per 100 ha was very high, with almost 70 people³. In the absence of land, which deprived peasants of their basic source of income, there were repeated attacks on manors or arbitrary ploughing of land belonging to manor farms⁴. The worst situation was in Galicia. There, the number of “redundant people” (without land or unable to find employment) was estimated at 2-3 million⁵. There were also other social issues, important for rural areas, which had not been resolved throughout the interwar period – unemployment, poverty of many

szacowano na 2-3 mln⁵. Nie można również pominąć innych, ważnych dla obszarów wiejskich, społecznych kwestii, które nie zostały rozwiązane przez cały okres międzywojenny – problemu bezrobocia, ubóstwa wielu rodzin, słabo rozwiniętego systemu ochrony zdrowia, zbyt niskich nakładów na opiekę społeczną czy nieprzestrzegania uprawnień pracowniczych⁶.

Próby wprowadzenia reformy rolnej

Podstawowym zadaniem władz polskich po 1918 roku stała się unifikacja i integracja kraju oraz ustabilizowanie sytuacji na wsi, a nade wszystko likwidacja problemu podziału ziemi. Wobec tej sytuacji Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej z Ignacym Daszyńskim na czele zapowiedział nacjonalizację wielkich majątków i przekazanie ich w ręce ludności oraz głodujących chłopów. Wincenty Witos na początku 1919 roku w swoim wniosku dotyczącym sytuacji rolnej argumentował: „Ze względu na to, że obecny stan posiadania ziemi w Polsce jest niesprawiedliwy i gospodarczo niezdrowy, gdyż obok licznych lityfundiów i obszarów dworskich utrzymuje niezliczone zastępy bezrolnych i małorolnych, – że lityfundia i obszary dworskie są zabytkiem średniowiecznych stosunków, wynikłych z panowania jednej klasy społecznej nad drugą, – że ziemia oddana w ręce ludu polskiego zapewnia trwałość utrzymania narodowego terytorium i pomnożenia produkcji rolnej, Sejm wzywa Sejmową Komisję Rolną, aby w przeciągu dwóch miesięcy opracowała projekt nowego ustawodawstwa rolnego”⁷.

Ostatecznie jednak pierwszą ustawę w tej sprawie wydano 10 lipca 1919 roku⁸. Jej podstawą były decyzje dotyczące parcelacji majątków państwowych, ziemi należącej do spekulantów i wrogów kraju, majątków źle użytkowanych i wszelkich nadwyżek folwarcznych, a także dóbr należących do państwa, a wcześniej do rosyjskiego Banku Włościańskiego i pruskiej Komisji Kolonizacyjnej, a także majątków kościelnych oraz innych wskazanych w ustawie. Przyjmowano, że dzięki reformie powstanie milion małych gospodarstw przeznaczonych dla pięcioosobowych rodzin, złożonych z rodziców i trójki dzieci⁹. Ponadto zapowiadano: „Prócz tego dobrobyt kilku milionów obywateli, którzy dotąd żyli w nędzy, pomnoży

families, underdeveloped health care system, insufficient social welfare expenditure or non-compliance with employee rights⁶.

Attempts to introduce the agricultural reform

The main task of the Polish authorities after 1918 was to unify and integrate the country and stabilize the situation in the countryside, and above all to eliminate the problem of land division. In view of this situation, the Provisional People's Government of the Republic of Poland, headed by Ignacy Daszyński, announced the nationalization of large estates and their transfer to the people and starving peasants. At the beginning of 1919, Wincenty Witos, in his proposal concerning the agricultural situation, said as follows: “Due to the fact that the current state of land ownership in Poland is unjust and economically unhealthy, because in addition to numerous latifundia and manor estates, it maintains countless landless and small farmholds, – that latifundia and manor estates are a relic of medieval relations, resulting from the rule of one social class over another, – that land given to the Polish people ensures the sustainability of maintaining the national territory and multiplying agricultural production, the Sejm calls on the Sejm Agricultural Commission to draft new agricultural legislation within the period of two months”⁷.

Finally, the first law on this matter was passed on 10 July 1919⁸. It was based on decisions concerning the land parcelling (division) of state property, land belonging to speculators and enemies of the country, property which had been poorly used and any farm surpluses, as well as property belonging to the state, and earlier to the Russian Peasant Bank and the Prussian Colonization Commission, as well as church property and other property indicated in the law. It was assumed that the reform would create one million small farms for families of five, consisting of parents and three children⁹. Moreover, the following was announced: “In addition, the well-being of a few million citizens who have so far lived in poverty will multiply their needs and raise their moral level. Life in Poland, which until now was based on a class of less numerous land citizens, will gain more momentum by stimulating more intensive work throughout

niechybnie ich potrzeby i podniesie ich poziom moralny. Życie Polski, którego podstawą była dotąd klasa mniej licznych obywateli ziemskich, więcej nabierze rozpędu podniecając pracę intensywniejszą w całym kraju”. Dodatkowo w pobliżu ośrodków miejskich chciano zabezpieczyć zapas ziemi na użytek robotników fabrycznych i urzędników.

Przyjęte rozwiązanie było jednak sprzeczne z postanowieniami ustanowionej nieco później konstytucji marcowej z 1920 roku i dlatego ostatecznie nie zostało przeprowadzone. Do bardziej radykalnej wersji reformy rolnej powrócono w 2. połowie 1920 roku. Wymagała tego sytuacja: przewaga wojsna Armii Czerwonej na froncie obliżowała władzę do przekonania chłopów do wstępowania w szeregi wojska¹⁰. Poza tym, wobec pogarszającej się sytuacji ekonomicznej w kraju, stała się groźba napadania na dwory i przeprowadzania niekontrolowanej i samowolnej parcelacji przez mieszkańców wsi. Wobec tego 15 lipca 1920 roku Sejm przyjął ustawę o wykonaniu reformy rolnej. Do dyspozycji Głównego Urzędu Ziemskiego przeznaczano ziemie¹¹:

- należące do państwa,
- należące do dynastii panujących państw zaborczych,
- dawnego rosyjskiego Banku Włociańskiego i dawnej pruskiej Komisji Kolonizacyjnej,
- należące do duchownych, kościołów i gmin wyznaniowych (tzw. prawo martwej ręki), ziemie kapitulne, klasztorne, plebańskie, mienie poduchowne i poklasztorne,
- znajdujące się w posiadaniu innych instytucji publicznych.

Natomiast przymusowemu wykupowi podlegały:

- nieprawidłowo prowadzone majątki ziemskie,
- ziemie, które zostały bezprawnie parcelowane (bez wymaganych zezwoleń),
- majątki nabyte w czasie wojny, po 1 sierpnia 1914 roku do 14 września 1919 roku, przez osoby niezajmujące się rolnictwem,
- dobra, które w poprzednich pięciu latach zmieniły właściciela więcej niż dwa razy (za wyjątkiem dziedziczenia),
- majątki kupione w czasie wojny z zysków lichwiarskich,
- majątki, których właściciele sprzedali ziemię na parcelację państwowym zaborczym w czasie istnienia dawnej Komisji Kolonizacyjnej,

the country”. In addition, near the cities, a reserve of land for the use of factory workers and officials was to be secured.

However, the adopted solution was contrary to the provisions of the March Constitution of 1920, established a little later, and ultimately it was not implemented. The idea of a more radical version of the agricultural reform came back in the second half of 1920. The situation demanded it: the Red Army's success on the front required the authorities to convince the peasants to join the army¹⁰. Moreover, in the face of the worsening economic situation in the country, there was a constant threat of attacks on manors and uncontrolled and arbitrary land parcelling by the villagers. Therefore, on 15 July 1920, the Sejm passed a law on the implementation of the agricultural reform. The following lands were at the disposal of the Main Land Office¹¹:

- state-owned,
- lands belonging to the dynasties of the ruling partitioning states,
- lands of the former Russian Peasant Bank and former Prussian Colonization Commission,
- lands belonging to the clergy, churches and religious communities (the so-called “right of the dead hand”), chapter, monastery, parish, former clergy and former monastery property,
- land held by other public bodies.

The following land was subject to a forced buyout:

- improperly managed landed estates,
- lands that had been illegally parcelled out (without the required permits),
- property acquired during the war, from 1 August 1914 to 14 September 1919, by persons not engaged in agriculture,
- estates which changed ownership more than twice in the previous five years (except for inheritance),
- fortunes bought during the war from usurious profits,
- estates whose owners sold the land for parcelling to the partitioning states during the existence of the former Colonization Commission,
- all other private land holdings with a surplus of more than 60 ha of the total area, estates located in industrial and suburban districts and a surplus of more than 400 ha of the total area in estates

- wszystkie inne gospodarstwa ziemskie prywatne, w których nadwyżka gruntu stanowiła ponad 60 ha ogólnego obszaru, majątki położone w okręgach przemysłowych i podmiejskich oraz nadwyżki ponad 400 ha ogólnego obszaru w majątkach położonych w niektórych częściach ziem byłego zaboru pruskiego oraz ziem wschodnich Polski, a także nadwyżki ponad 180 ha ogólnego obszaru w majątkach na pozostałym obszarze kraju.

W założeniu ludność małorolna i bezrolna miała poszerzyć obszar swoich zagród lub otrzymać nowe gospodarstwa. Efektem zapowiadanych zmian było to, że chłopi nie kupowali ziemi w oczekiwaniu na wykonanie ustawy, a w rezultacie gromadzone przez nich pieniądze (rubie, marki i korony) straciły wartość przez dewaluację¹². Ostatecznie często nie otrzymali oni również ziemi. Natomiast właściciele ziemscy, w obliczu zapowiadanego wywłaszczenia, pozostawiali swoją ziemię niezagospodarowaną.

Ważnym elementem reformy było postanowienie o tym, że właścicielowi majątku podlegającego przymusowemu wykupowi przysługiwało prawo zatrzymania jednego zabudowanego folwarku, na którym on lub jego rodzina prowadzili gospodarstwo. Ograniczało to znacznie wielkość produkcji i obniżało stopę życiową dotychczasowych właścicieli ziemskich. Tylko w niektórych przypadkach – gospodarstwach prowadzących wytwórczość nasienną, hodowlaną lub rybną oraz o wysokim uprzemysłowieniu – dopuszczano się zachowanie ich obszarów w całości lub niezbędnej części. W 1921 roku w prasie donoszono, że: „plan reformy rolnej [...] obejmuje parcelację w całej Polsce około 100.000 morgów. W liczbę tę nie wchodzi kresy oraz grunty, które mają być rozdane żołnierzom i inwalidom. W Małopolsce w roku przyszłym rozparceluje się 30.000 morgów. Parcelacji ulegną majątki źle zagospodarowane, takie, w których prowadzona jest spekulacja lub w których odbywa się t.zw. „dzika parcelacja” bez wiedzy urzędów ziemskich”¹³. W kwestii ochrony zabytków w warunkach nowego ustroju agrarnego wspomnieć należy jeszcze o ustawie komasacyjnej z 1923 roku, która została znowelizowana i ogłoszona 12 kwietnia 1926 roku. W wyniku scalania działek powstawały zupełnie nowe pod względem architektonicznym osady, których wygląd uzależniony był od stopnia zamożności

located in some parts of the lands of the former Prussian partition and eastern Poland, and a surplus of more than 180 ha of the total area in estates in the rest of the country.

The assumption was that the smallholders and landless population would expand their homesteads or receive new farmholds. As a result of the announced changes peasants did not buy land while waiting for the law to be implemented, and in consequence the money they accumulated (roubles, marks and crowns) lost value through devaluation¹². In the end, they often did not receive the land either. Whereas landowners, in the face of the announced expropriation, left their land undeveloped.

An important element of the reform was the provision that the owner of the property subject to forced buyout had the right to keep one built-up farmhouse where he or his family ran the farm. This significantly reduced the volume of production and lowered the standard of living of the existing landowners. Only in certain cases – seed, livestock or fish farms and highly industrialized farms – it was possible to maintain all or the necessary part of their areas. In 1921, the press reported that: “the agricultural reform plan . . . provides for land parcelling of about 100,000 morgens across Poland. This number does not include borderlands and land to be given to soldiers and invalids. In Małopolska, 30,000 morgens will be parcelled out next year. Property that has been poorly managed, speculative or divided without the knowledge of the land authorities will be parcelled out”¹³. As far as the preservation of historical monuments under the conditions of the new agrarian system is concerned, it is worth mentioning the 1923 Land Consolidation Act, which was amended and announced on 12 April 1926. As a result of merging the plots of land, completely new settlements were created in terms of architecture, whose appearance depended on the degree of wealth of their residents¹⁴. Usually, the cheapest material was used in their construction, or material obtained from old buildings (wood, straw, clay). Land consolidation often required the relocation of entire buildings. The following areas were excluded from the land consolidation project¹⁵:

- forests covered by the forestry plan,
- quarries and mines for minerals such as gravel, clay, marl, sand, limestone, gypsum and slate,

ich mieszkańców⁴. Zazwyczaj przy ich budowie wykorzystywano materiał najtańszy lub pozyskiwany ze starych budynków (drewno, słoma, glina). Łączenie gruntów wymagało niejednokrotnie przenoszenia całych budynków. Z projektu komasacji gruntów bezwzględnie wyłączono⁵:

- lasy objęte planem gospodarstwa leśnego,
- kamieniołomy i kopalnie minerałów, takich jak żwir, glina, margiel, piasek, wapień, gips i lupek,
- grunty z zakładami górniczymi i hutniczymi,
- grunty objęte nadaniami górniczymi i polami naftowymi,
- tereny z zabytkami historycznymi i architektonicznymi oraz grobowcami rodzinnymi.

Ochrona zabytków i obszarów charakterystycznych

Nowy kształt gospodarki oraz struktury własnościowej wpływał na zachowanie zabytków i krajobrazów na obszarach wprowadzania planów wywłaszczeniowych. W tym czasie polskie prawodawstwo dotyczące ochrony przyrody, krajobrazu i zabytków dopiero było tworzone. Od 1918 roku funkcjonował Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury⁶, ale był on zbyt ogólny i nie przewidziano w nim działań parcelacyjnych. Dekret nie zapewniał wystarczającej ochrony, nie przewidywał również przywrócenia miejsc wcześniej zniszczonych. Przyjęcie reformy rolnej czyniło niezbędnym ustanowienie nowych norm prawnych zmierzających do ochrony zabytków sztuki na wsi oraz obiektów przyrodniczych. W szczególnym niebezpieczeństwie znajdowały się przede wszystkim obiekty zaniedbane wskutek braku jakiegokolwiek państwowej opieki prawnej, usytuowane na ziemiach dawnego zaboru austriackiego i rosyjskiego. W Prusach opieka nad miejscami chronionymi należała do komisarza państwowego.

W przygotowania opracowań dotyczących ochrony i zabezpieczenia miejscowości oraz obszarów wyjątkowo pięknych lub charakterystycznych zaangażowały się towarzystwa naukowe, a zwłaszcza przyrodnicze – stając się ich głównymi inicjatorami i rzecznikami. Ze względu na zbyt małe doświadczenie w tej kwestii i brak schematów funkcjonujących w historii państwa polskiego inspiracji i wzorów prawnych szukano w innych krajach europejskich.

- land with mining and metallurgical plants,
- land covered by mining grants and oilfields,
- areas with historical and architectural monuments and family tombs.

Preservation of historical monuments and characteristic areas

The new shape of the economy and ownership structure influenced the preservation of monuments and landscapes in the areas where expropriation plans were introduced. At that time, Polish legislation on the protection of nature, landscape and monuments was just being created. From 1918, there was a Decree of the Regency Council on the protection of art and cultural monuments⁶, but it was too general and did not provide for land parcelling activities. The decree did not provide sufficient protection, nor did it provide for the restoration of previously damaged sites. The adoption of the agricultural reform made it necessary to establish new legal standards aimed at the protection of rural art and natural objects. Objects neglected due to the lack of state legal protection, located in the lands of the former Austrian and Russian partition were particularly at risk. In Prussia, the care of protected sites belonged to the State Commissioner.

Scientific and especially natural societies were involved in the preparation of studies on the protection and conservation of towns and villages and areas of exceptional beauty or character, becoming their main initiators and advocates. Due to too little experience in this issue and the lack of patterns functioning in the history of the Polish state, inspiration and legal patterns were sought in other European countries. When creating the new law, the following examples were taken into account e.g. the law on the protection of excavations adopted in Greece in 1834, the Swedish law on the protection of monuments in 1867, the laws of Denmark in 1869, England in 1882, Romania and Portugal in 1892 and Turkey in 1907, as well as the documents on the protection of landscape introduced in 1906 in France and in 1911 in Belgium.

Natural areas in the Republic of Poland, which particularly required new care practices, included the Tatra Mountains, the Pieniny Mountains, the

Przy tworzeniu nowego prawa za przykład brano między innymi przyjętą w Grecji ustawę o ochronie wykopalisk z 1834 roku, szwedzką ustawę o ochronie zabytków z 1867 roku, akty prawne z Danii z 1869 roku, Anglii z 1882 roku, Rumunii i Portugalii z 1892 roku oraz Turcji z 1907 roku, a także dokumenty o ochronie krajobrazu wprowadzone w 1906 roku we Francji i w 1911 roku w Belgii.

Terenami przyrodniczymi w Rzeczypospolitej, które w szczególności wymagały nowych praktyk w zakresie opieki, były między innymi Tatry, Pieniny, Beskidy, dolina Prądnika, wąwozy Sandomierza i puszcze poleskie. Drobiazgowe wytyczne w tej kwestii do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) przesłało Towarzystwo Tatrzańskie. Pisano: „Silną jest sprawą również ochrona naturalnego piękna kraju w najszerszym znaczeniu. Kraj nasz w ostatnich latach kilku – dziesięciu zmienił się nie do poznania. Zniknęły nie ochraniające obszerne lasy, odsłaniając piaski i błota, zmieniając klimat i warunki życia, zubażając kraj pod względem materialnym i estetycznym. Powalone przez wojnę zginęły setki tysięcy drzew przydrożnych, wycięto gaje, spuszczone stawy itd. Pogarsza położenie stałe, nieświadome szkodnictwo, wypływające z chciwości lub po prostu niedocenywania wartości i znaczenia piękna okolicy dla całego ogółu”¹⁷.

Towarzystwo Tatrzańskie wnosiło, aby w nowej ustawie uwzględnione zostały cechy estetyczne, historyczne i przyrodniczo-naukowe, ale również sanitarne i ekonomiczne¹⁸. Proponowało interesującą podział kompetencji, ułatwiający sprawowanie należytej opieki nad chronionymi terenami oraz poszczególnymi obiektami. Wskazywało, żeby ustawa obejmowała zarówno krajobraz, jak i zabytki historyczne. U podstawy wszystkich działań znajdowały się stowarzyszenia łączące oba kierunki. Organizacja ochrony przyrody miała być zdecentralizowana i spoczywać wyłącznie w rękach społeczeństwa. Za taką strukturą przytaczano następujące argumenty¹⁹:

- organy ogólnej administracji nie posiadały kwalifikacji ani nie rozumiały potrzeb ochrony krajobrazu. Powierzenie im tych kwestii mnożyło dodatkowe koszty związane z pensjami urzędników lub dodatkową biurokracją;
- szeroka ochrona przyrody była skuteczna tylko wtedy, gdy angażowało się w nią społeczeństwo.

Beskids, the Prądnik valley, the Sandomierz ravines and the Polesie forests. Detailed guidelines on this issue were sent to the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment (hereinafter: MWRiOP) by the Tatra Society. It read as follows: “The protection of the country’s natural beauty in the broadest sense is also an important issue. Our country has changed beyond recognition in recent years. Unprotected large forests have disappeared, exposing sands and mud, changing the climate and living conditions, impoverishing the country in terms of material and aesthetic aspects. Hundreds of thousands of roadside trees were destroyed by the war, groves were cut down, ponds were drained and so on. Constant, unconscious harm resulting from greed or simply underestimation of the value and importance of the beauty of the area for the whole population makes the situation worse”¹⁷.

The Tatra Society requested that the new law should take into account aesthetic, historical and natural-scientific features, but also sanitary and economic ones¹⁸. It proposed an interesting division of competences, facilitating the proper care of protected areas and individual facilities. It indicated that the act should cover both landscape and historical monuments. All the activities were based on associations linking the two directions. The organization of nature conservation was to be decentralized and rest exclusively in the hands of the public. The following argument was made for such a structure¹⁹:

- the bodies of general administration did not have qualifications and did not understand the needs of landscape protection. Entrusting them with these issues multiplied additional costs related to officials’ salaries or additional bureaucracy;
- broad nature conservation was only effective when the society was involved. Associations which cooperated with residents could more easily obtain voluntary consent from the owners of the protected object for its expropriation against compensation determined by a voluntary agreement. The buyout could be made with private funds or through public contributions. The state would save money by not having to establish easements (peasants’ rights to use manor meadows, pastures and forests) or start the expropriation process. It was only when social agreement

Stowarzyszenia współpracujące z mieszkańcami mogły łatwiej uzyskać dobrowolną zgodę od właścicieli chronionego obiektu na jego wywłaszczenie za odszkodowaniem określonym dobrowolną umową. Wykup mógł nastąpić za pomocą funduszy prywatnych lub na drodze publicznych składek. Państwo zaoszczędziłoby na tym poprzez brak potrzeby ustanawiania serwitutów (uprawnień chłopów do użytkowania dworskich łąk, pastwisk i lasów) lub uruchamiania procesu wywłaszczeniowego. Dopiero w razie niemożliwości osiągnięcia porozumienia społeczne organy rządowe mogły rozpocząć przymusowy proces wywłaszczenia. Proces ten i jego wynik miał być podany do publicznej wiadomości;

- zrozumienie społeczeństwa pozwoliłoby na wyeliminowanie sporów autonomiczno-narodowościowych;
- funkcjonujące już towarzystwa znalazły problemy ochrony przyrody, działały w tej sferze i potrzebowały jedynie modyfikacji statutów oraz dodatkowych finansów. Pozwoliłoby to na skrócenie procesu wyszukiwania i oznaczania miejsc wartych ochrony oraz przedstawiania wniosków do odpowiednich instytucji, na propagowanie idei ochrony przyrody, a także na efektywniejszą opiekę nad zabytkami oraz tworzenie muzeów regionalnych.

Najniższym organem rządowym, któremu powierzona miała być opieka nad zabytkami były starostwa, podporządkowane jednemu organowi centralnemu, stanowiącemu jednocześnie organ decyzyjny. Ponadto proponowano, aby w miastach uniwersyteckich utworzyć jednostki funkcjonujące pod nazwą „państwowe kuratoria ochrony przyrody”, które działałyby w wyznaczonych granicach. Ich zadaniem byłoby wytwarzanie podstaw naukowych i ideowych ochrony przyrody i szerzenie tej idei. Działania kuratoriów miały obejmować²⁰:

- kierowanie i kontrolowanie działalności stowarzyszeń i delegatów,
- opracowywanie sposobów ochrony przyrody oraz dostosowanie ich do potrzeb społecznych,
- rozpatrywanie wniosków stowarzyszeń i delegatów,
- gromadzenie inwentarzy przedmiotów chronionych,

could not be reached that government bodies could start the forced expropriation process. This process and its outcome was to be made public;

- understanding the public would help to eliminate autonomous and national disputes;
- the already functioning societies knew the problems of nature protection, acted in this sphere and only needed to modify their statutes and additional finances. This would make it possible to shorten the process of searching for and marking sites worthy of protection and submitting applications to relevant institutions, to promote the idea of nature protection, as well as to take more effective care of monuments and create regional museums.

The lowest government body to which the care of the monuments was to be entrusted were district offices, subordinated to one central authority, which was also the decision-making body. In addition, it was proposed that units operating under the name of “state nature conservation boards” be created in university towns, which would operate within the designated boundaries. Their task would be to produce the scientific and ideological basis for nature conservation and to spread this idea. The activities of the board would include²⁰:

- directing and controlling the activities of associations and delegates,
- developing ways of nature conservation and adapting them to social needs,
- reviewing applications from associations and delegates,
- collecting inventories of protected items,
- organizing museums and supervising the activities of already established ones,
- presenting to the Central Office requests for funds, to establish a legal easement or the need to expropriate objects or reserves,
- reporting on their observations and work,
- submitting proposals for administrative orders and legislative acts,
- publishing their own writings.

It was planned that the central state office of nature protection would have its seat in Warsaw and would be either a department of the MWRiOP or the Ministry of Art and Culture established on 3 December 1918 (hereinafter referred to as: MSiK –

- organizowanie muzeów oraz czuwanie nad działalnością już powstałych,
- przedstawianie urzędowi centralnemu wniosków na zapotrzebowanie funduszy, o ustalenie służebności legalnej lub konieczności wywłaszczenia przedmiotów lub rezerwatów,
- składanie sprawozdań ze swoich spostrzeżeń i pracy,
- składanie wniosków dotyczących zarządzeń administracyjnych i aktów ustawodawczych,
- wydawanie własnych pism.

Planowano, aby centralny państwowy urząd ochrony przyrody miał siedzibę w Warszawie i stanowił departament MWRiOP albo powołanego 3 grudnia 1918 roku Ministerstwa Sztuki i Kultury (dalej: MSiK – ostatecznie zlikwidowanego 17 lutego 1922 roku). Jednostka ta miała składać się z dwóch sekretarzy: przyrodnika i osoby związanej ze sztuką i historią lub z wyznaczonego do tych zadań urzędnika. Ich pracę uzupełnialiby dwaj konsultanci – techniczny i prawnik. Dodatkowym organem miała być państwowa naczelną radą ochrony przyrody, złożona z dyrektora centralnego urzędu ochrony zabytków sztuki, jego sekretarzy i konsultantów lub wyznaczonych delegatów kuratoriów albo stowarzyszeń. Wszyscy mieli posiadać równe prawa głosu. Państwowa naczelną radą przyrody zbierać się miała w miarę potrzeby, z reguły raz na kwartał, i posiadać miała inicjatywę ustawodawczą. Jej zadaniami było:

- przygotowanie podstawowych zasad ochrony przyrody,
- w ważniejszych przypadkach podejmowanie ostatecznych decyzji o tworzeniu rezerwatów i ochronie poszczególnych tworów przyrody,
- angażowanie się wtedy, gdy strefa ochrony obejmowała kilka terytoriów różnych kuratoriów lub nawet całego kraju,
- omawianie i ujednolicanie kierunków działalności wszystkich organów związanych z ochroną przyrody,
- czuwanie nad kierunkiem wydawnictw związanych z ochroną przyrody.

Urząd centralny miał być organem wykonawczym, prowadzącym sprawy nadawania serwitutów legalnych i sprawy wywłaszczeniowe lub przedstawiającym ministrom projekty budżetu. Miał nadzorować projekty ustaw i zarządzeń, aby nie były one

finally liquidated on 17 February 1922). This unit was to be composed of two secretaries: a naturalist and a person connected with art and history or an official appointed for these tasks. Their work would be complemented by two consultants – technical and legal. An additional body was to be the state supreme council for nature protection, consisting of the director of the central office for the protection of art monuments, his/her secretaries and consultants or appointed delegates of boards or associations. All were to have equal voting rights. The state supreme council for nature protection was to meet as necessary, generally on a quarterly basis, and to have a legislative initiative. Its tasks included:

- preparation of basic principles of nature protection,
- in more important cases, making final decisions on the creation of reserves and protection of individual nature formations,
- engaging when the protection zone covered several territories of different boards or even the whole country,
- discussing and unifying the directions of activities of all bodies associated with nature protection,
- supervising the direction of nature conservation publications.

The Central Office was to be an executive body, dealing with matters of legal easements and expropriation or presenting draft budgets to ministers. It was to supervise draft laws and regulations so that they would not conflict with the interests of nature conservation. It was a link between the various departments of the ministries, with an advisory role at the state supreme council for nature protection. The council was to include either ministers or officials in the rank of heads of sections.

The Tatra Society understood protection of nature and monuments as the care of certain natural formations (for example, plant and animal species), so that they were protected from destruction or changes introduced in this area, as well as designated spaces and what was located on them (by creating reserves). Reserves were to be maintained completely unchanged (full reserves) or areas covered by them protected from unfavourable changes (incomplete reserves, half reserves), but allowing for human

sprzeczne z interesami ochrony przyrody. Był łącznikiem między poszczególnymi wydziałami ministerstw, z głosem doradczym do naczelnej państwowej rady ochrony przyrody. W radzie mieli się znajdować albo ministrowie, albo urzędnicy w randze szefów sekcji.

Poprzez ochronę przyrody i zabytków Towarzystwo Tatrzańskie rozumiało otoczenie opieką pewnych tworów przyrody (na przykład gatunków roślin i zwierząt), tak aby były chronione przed zniszczeniem lub zmianami wprowadzanymi na tym terenie, jak również wyznaczonych przestrzeni i tego, co się na nich znajdowało (przez tworzenie rezerwatów). Rezerваты chciano utrzymywać w stanie zupełnie niezmienionym (rezerваты zupełne) lub obszary nimi objęte chronić przed niekorzystnymi zmianami (rezerваты niezupełne, półrezerваты), ale dopuszczać na nich działalność człowieka (pasterstwo, leśnictwo, budowa dróg i domów). Postulowano, aby część z terenów objętych ochroną oraz znajdujących się tam obiektów była wykluczona z użytkowania.

Dodatkowo akcja ochrony przyrody miała być szeroko propagowana poprzez²¹:

- wydawanie przez urząd centralny czasopism przyrodniczych dwojakiego rodzaju: periodyków zawierających informacje o stanie ochrony przyrody, rozciągnięciu ochrony na przedmioty i terytoria, instytucjonalnej organizacji ochrony, ustawach i rozporządzeniach, oraz roczników zawierających przepisy o ochronie przyrody, o stanie ustawodawstwa i sposobach ochrony w innych krajach, referaty ze zjazdów, bibliografie, monografie ilustrowane ważnych rezerwatów;
- zjazdy regionalne organizowane przez kuratoria oraz urząd centralny;
- muzea prowincjonalne, gromadzące materiał przyrodniczy, etnograficzny i historyczny z danego regionu. Prowadzone w nich miały być inwentarze przedmiotów chronionych, organizacja popularnych wykładów z dziedziny przyrody, etnografii i historii;
- wydawanie przewodników naukowych;
- wprowadzenie do szkół nauki swojszczyzny – zapoznanie uczniów z przyrodą, tradycją, historią jako uzupełnienie programu szkolnego. Należało również wprowadzić (na wzór niemiecki) naukę estetyki lasu, a w szkołach technicznych naukę

activities (shepherding, forestry, road and house construction). It was postulated that some of the protected areas and facilities located there should be excluded from use.

Additionally, the nature conservation campaign was to be widely promoted through²¹:

- the publication of two types of nature magazines by the central office: periodicals containing information on the state of nature protection, extension of protection to objects and territories, institutional organization of protection, laws and regulations, and yearbooks containing provisions on nature protection, on the state of legislation and methods of protection in other countries, papers from conventions, bibliographies, illustrated monographs of important reserves;
- regional conventions organized by the boards and the central office;
- provincial museums, gathering natural, ethnographic and historical material from the region. They were to include the inventory of protected objects and to organize popular lectures on nature, ethnography and history;
- publishing scientific guides;
- introducing folk learning to schools – familiarizing students with nature, people and history, thus supplementing the school curriculum. It was also necessary to introduce (based on the German model) the study of forest aesthetics, and in technical schools the study of aesthetics and folk in order to awaken the sense of beauty of folk and the ability to adapt to the character of the environment.

Another argument in favour of establishing an organized service for landscape and monument protection was the social need cited in the documents. In the absence of adequate state legal protection, the inhabitants sometimes tried to protect the old trees themselves by hanging pictures of saints on them or by creating chapels next to them and thus protecting them from destruction²². Legends were also repeated among the population, in which various species of animals were associated with the cult of the saints, “fables and fairy tales were told, protecting groves, springs or ruins with their charm and mysterious horror”²³.

The initiative of the Tatra Society paid less attention to architectural monuments. It was requested

estetyki i swojszczyzny w celu obudzenia poczucia piękna swojszczyzny i umiejętności dostosowania się do charakteru otoczenia.

Kolejnym argumentem za powołaniem zorganizowanej służby ochrony krajobrazu i zabytków była przytaczana w dokumentach potrzeba społeczna. Z braku odpowiedniej państwowej ochrony prawnej mieszkańcy niekiedy sami starali się zabezpieczać okazałe drzewa, zawieszając na nich obrazy świętych lub tworząc przy nich kapliczki i chroniąc je w ten sposób od zniszczenia²². Pośród ludności powtarzano też legendy, w których łączono różne gatunki zwierząt z kultem świętych, snuto „ze swej wyobraźni klechdy i baśnie, osłaniające swym urokiem i tajemną grozą gaje, źródła lub ruiny”²³.

W inicjatywie Towarzystwa Tatrzańskiego zdecydowanie mniej uwagi poświęcono zabytkom architektury. Wnoszono, aby szczególną opieką otoczyć wymienione w Dekrecie o opiece nad zabytkami sztuki i kultury: jaskinie, grodziska, kurhany, mogiły, usypiska, cmentarzyska, pozostałości nawodnych osad, kamienne figury, budowle drewniane i murowane wraz z otoczeniem oraz ich starsze fragmenty (prezbiteria, kaplice, wieże, bramy, portale, kolumny, drzwi i kominki), związane z architekturą malowidła ścienne, rzeźby i sztukaterie, a także zespoły budynków o wysokich wartościach estetycznych lub charakterystyczne dla miast, osad albo wsi, ozdobne ogrody, stare cmentarne aleje, wiekowe drzewa otaczające zamki, kościoły i kaplice²⁴. Planowano je niezwłocznie wywłaszczyć na rzecz państwa i zachować teren wokół nich, zabezpieczając do nich swobodny dojazd. Zwrócono również uwagę na historyczne budynki: „Nie powinno się stać tak, aby zginęły z oblicza Polski nieliczne już stare, piękne budowle mieszkalne i gospodarcze, winny one pozostać i służyć potrzebom nowych czasów. A więc stare dwory i pałace winny stać się w życiu wsi ośrodkami ruchu społecznego, oświatowego, towarzyskiego i gospodarczego nowych posiadaczy, stare stylowe spichlerze i lamusy winny stać się składnicami spółek i kooperatyw wiejskich lub wreszcie salami zebrań ogólnych, teatrów, odczytów, kinematografów, albo składnicami straży ogniowych”²⁵.

W 1920 roku przyjęto projekt ustawy ochrony krajobrazu w warunkach reformy rolnej²⁶. Podstawowym jej postanowieniem było wyłączenie z terenu wyznaczonego na cele reformy wszelkich „czynników

that special care be provided to art and cultural monuments listed in the Decree on the protection of monuments of culture and art: caves, hill forts, barrows, graves, embankments, cemeteries, remnants of water settlements, stone figures, wooden and brick buildings with their surroundings and their older fragments (presbyteries, chapels, towers, gates, portals, columns, doors and fireplaces), wall paintings connected with architecture, sculptures and stucco-work, as well as complexes of buildings with high aesthetic values or characteristic of cities, settlements or villages, ornamental gardens, old cemetery alleys, old trees surrounding castles, churches and chapels²⁴. They were to be immediately expropriated for the benefit of the state and the area around them was to be kept, securing free access to them. Attention was also drawn to historical buildings: “The few beautiful old residential and non-residential buildings should not disappear from the face of Poland, they should remain and serve the needs of the new times. Thus, old manors and palaces should become centres of a social, educational and economic movement of new owners in the life of the village, old stylish granaries and storehouses should become warehouses of companies and rural cooperatives or venues for general meetings, theatre performances, readings, cinematographers or fire brigade warehouses”²⁵.

In 1920, a draft law on landscape protection under the conditions of agricultural reform was adopted²⁶. Its basic provision was to exclude from the area designated for the purposes of the reform all “the ornamental elements of the country which give it a specific appearance”, i.e. monuments of art and culture and historical monuments of the past. They were transferred to state ownership and for public use, under the care of municipalities, social and scientific institutions or offices. The permission to exclude monuments from the implementation of the reform was to be issued each time by the Ministry of Culture and National Heritage, subject to the obligation of conservation according to the instructions of the Ministry. The Main Land Office was also required to draw up a list of property and land to be divided up, and the Ministry’s staff were to indicate the towns and villages and buildings to be excluded and protected. The time for issuing the exemption document was two months. If no reply was received, the

zdobiących kraj i nadających mu wygląd swoisty”, czyli zabytków sztuki i kultury oraz historycznych pamiątek przeszłości. Zostały one przekazane na własność państwa i do użytkowania publicznego, pod opiekę gmin, instytucji społecznych, naukowych lub urzędów. Zezwolenie na wyłączenie zabytków z wykonania reformy miało każdorazowo wydawać MSiK, z zastrzeżeniem obowiązku konserwacji według wskazówek ministerstwa. Zobowiązano również Główny Urząd Ziemiański do sporządzenia wykazu majątków i ziem przeznaczonych do podziału, a pracownicy ministerstwa mieli wskazać w nim miejscowości i budynki podlegające wyłączeniu i ochronie. Czas na wydanie dokumentu o wyłączeniu obejmował dwa miesiące. W razie nieotrzymania odpowiedzi urząd ziemiański mógł przystąpić do podziału ziemi bez ograniczeń ze strony ministerstwa. Wyłączone z parcelacji ziemi w myśl poprzedniej uchwały z 10 lipca 1919 roku w przedmiocie zasad reformy rolnej i przejęte przez skarb państwa zostały²⁷:

- budynki mieszkalne, również te pozostające w ruinie, posiadające znaczenie artystyczne, historyczne lub pamiątkowe, takie jak: zamki, pałace, dwory, stare kościoły, klasztory, a nawet zabudowania gospodarcze – spichlerze i lamusy (użytkowane lub pozostające w ruinie), o ile również posiadały taką wartość. Nieruchomości mogły być oddane do użytku samorządów lub instytucji społecznych na warunkach ustalonych w porozumieniu z MSiK lub MWRiOP. Razem z budynkami przejętymi pod opiekę ministerstwa miał być zabezpieczony obszar ziemi pozwalający na ich konserwację, wynoszący przynajmniej czterokrotną powierzchnię budynku lub ich kompleksu wraz z przestrzeniami niezabudowanymi, znajdującymi się pomiędzy nimi, a ściśle z nimi związanymi, jak podwórze, podwórce, dziedzińce, ogródki wewnętrzne, świetliki. Zagwarantowany miał być także dostęp do budynku lub zespołu pozwalający na całej długości na wygodne wyminięcie się dwóch zaprzęgów;
- ogrody i parki stylowe, miejsca utrzymane szczególnie pięknie albo będące ozdobą okolicy ze względu na stan i gęstość zadrzewienia oraz stanowiące gaje pamiątkowe;
- wszelkie zabytki kultury i pamiątki dziejów, jak kopce pamiątkowe, kurhany, grodziska, tzw. okopy

Land Office could proceed with the division of the land without restrictions from the Ministry. The following were excluded from land parcelling and taken over by the State Treasury pursuant to the previous resolution of 10 July 1919 on the principles of agricultural reform²⁷:

- residential buildings, including those in ruin, of artistic, historical or commemorative value, such as castles, palaces, manors, old churches, monasteries and even utility buildings – granaries and storehouses (whether in use or in ruin), if they also had such value. The property could be put into use by self-governments or social institutions under conditions established in agreement with the MSiK or MWRiOP. Together with the buildings taken over under the ministry’s care, an area of land was to be secured that would allow for their conservation, amounting to at least four times the area of the building or its complex, together with the undeveloped spaces between them and closely related to them, such as courtyards, yards, inner gardens, skylights. Access to the building or the complex was also to be guaranteed, allowing two carriages to comfortably pass each other along the entire length of the building or the complex;
- stylish gardens and parks, places that were particularly beautifully maintained or constituting an ornamental element of the area due to the state and density of the treestand or memorial groves;
- all monuments of culture and memorabilia of history, such as memorial mounds, barrows, hill forts, the so-called Swedish trenches, cemeteries and churchyards, historical earthworks and their remnants (for example near Raszyn, Pułtusk, Maciejowice, Wola in Warsaw), classified in this category by scientific and artistic institutions and recognized by MSiK or MWRiOP;
- road avenues with two or more rows of trees, which retain their recreational character and are not traffic arteries;
- all natural ornaments, groves, groups of trees, water banks, cliffs, hills, ravines, springs, waterfalls, ponds, lakes, mountain streams, dunes, rocks and stones and other parts of the landscape that are an ornament or characteristic of the area;

szwedzkie, cmentarze i cmentarzyska, szanice historyczne i ich pozostałości (na przykład pod Raszynem, Pułtuskim, Maciejowicami, w Warszawie na Woli), zaliczone do tej kategorii przez instytucje naukowe i artystyczne i uznane przez MSiK lub MWRiOP;

- aleje drogowe o dwóch lub wielu szeregach drzew, które zachowują charakter rekreacyjny, a nie są arteriami komunikacyjnymi;
- wszelkie ozdoby naturalne, gaje, grupy drzew, brzegi nadwodne, urwiska, wzgórza, wąwozy, źródła, zdroje, wodospady, stawy, jeziora, potoki górskie, wydmy, skały i kamienie oraz inne części krajobrazu stanowiące ozdobę lub element charakterystyczny okolicy;
- tereny niezbędne dla utworzenia rezerwatów o wyjątkowych wartościach krajobrazowych i naukowych (jak Puszcza Białowieska, dolina Prądnika), którym podział groziłby zagładą.

W ostatecznym brzmieniu ustawy z 1920 roku, w artykule 24, kwestię ochrony zabytków na terenach objętych reformą rolną określono następująco „W planie parcelacyjnym uwzględnione być winny dalej: wyłączenie z pod parcelacji i utrzymanie przez Państwo zabytków historycznych, architektonicznych, pomników przyrody, terenów zawierających bogactwa mineralne, gruntów niezbędnych na przeprowadzenie komasacji i regulacji serwitutów, zachowanie i należyte zużytkowanie cennych budowli i urządzeń, podział zabudowań folwarcznych, przeprowadzenie dróg dojazdowych i polnych, komasacji gruntów sprostowania granic, podziału i regulacji wspólnot, projekt zabudowania nowej osady, względnie wsi (plan regulacyjny), zapewnienia zaopatrzenia tychże w wodę, wreszcie zapobieżenie zbytnej odległości gruntów od zagrody nabywcy – osadnika”²⁸. Pomimo tego zapisu w majątkach państwowych przekazywanych urzędowi ziemskiemu z przeznaczeniem na parcelację niejednokrotnie znajdowały się budynki o wartości zabytkowej. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego polecało sporządzić przez wojewodów i przesłać do urzędów wojewódzkich oraz oddziałów sztuki spisów tego rodzaju obiektów. Na ich podstawie konserwatorzy zabytków, jeśli obiekt nie był już wcześniej wpisany do inwentarzy, mieli za zadanie zbadać go na miejscu, opisać oraz wykonać pomiary, zdjęcia, a także szkice.

- areas necessary for the creation of reserves of exceptional landscape and scientific values (such as the Białowieża Primeval Forest, the Prądnik Valley), the division of which would mean their extinction.

In the final version of the Act of 1920, in Article 24, the issue of protection of historical monuments in the areas covered by the agricultural reform is defined as follows: “The parcelling plan should consider the following: exclusion from land parcelling and maintenance by the State of historical and architectural monuments, natural monuments, areas containing mineral resources, land necessary for the execution of land consolidation and regulation of easements, preservation and proper use of valuable buildings and equipment, division of manor farm buildings, provision of access roads and field roads, land consolidation, correction of borders, division and regulation of communities, development designs of a new settlement or village (regulation plan), ensuring water supply, and finally preventing excessive distance between the land and the homestead of the buyer – settler”²⁸. In spite of this provision, state property handed over to land authorities for the purpose of land parcelling, often included buildings of historic value. The Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment recommended that Governors draw up lists of such objects and send them to voivodeship offices and art departments. On their basis, if the object had not been included in the inventory, the monument protectors were to examine it on site, describe and take measurements, photographs and make sketches. In the case of archaeological objects, the Governor was obliged to notify the archaeological museum in Warsaw or, in case of a natural area, the delegate of MWRiOP for nature protection²⁹. After the object was recognized as a monument, the relevant office or owner of the property had to be notified of the fact of covering the object with protection and further administrative proceedings. On the basis of the opinion issued, the Governor was to determine the most appropriate purpose of the building. If it was not suitable for further use, for example for housing, office or warehouse purposes, it was to be taken care of by the voivodeship office together with the district public works directorate. The costs of reconstruction or protection of the monument remained an open

W przypadku obiektów archeologicznych wojewoda miał obowiązek zawiadomić muzeum archeologiczne w Warszawie lub w przypadku obszaru przyrodniczego – delegata MWRiOP do spraw ochrony przyrody²⁹. Po uznaniu obiektu za zabytek należało zawiadomić urząd lub innego właściciela majątku o objęciu obiektu ochroną i dalszym postępowaniu administracyjnym. Wojewoda na podstawie wydanej opinii miał ustalić najwłaściwsze przeznaczenia dla obiektu. Jeśli nie nadawał się do dalszego użytkowania na przykład na mieszkania, urząd czy skład, opiekę nad nim miał objąć urząd wojewódzki łącznie z okręgową dyrekcją robót publicznych. Otwartą i nieuregulowaną przepisami sprawą pozostawały poniesione koszty odbudowy lub zabezpieczenia zabytku. Do finansowania tych przeznaczonych do użytku MWRiOP mogło dołożyć się tylko w ograniczonych i wyjątkowych przypadkach, kiedy zachodziła potrzeba specjalnej ochrony konserwatorskiej obiektu³⁰.

Trudno ustalić, jak dokładnie wyglądało wydzielenie terenów zabytkowych z ziemi objętej reformą rolną. Zajęcie gruntów, na których odnaleziono zabytki archeologiczne, należało do rzadkości³¹. Wobec skromnych dokumentów archiwalnych dotyczących tego tematu można sięgnąć do innych źródeł. Ciekawych informacji dostarczyć mogą opracowania poszczególnych majątków i ich losów w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Przykładowo, w dawnym województwie wileńskim parcelacją nie zostały objęte dobra, którym przypisywano ważną funkcję lub znajdowały się w posiadaniu arystokracji. Przykładem takiego majątku były dobra w Solecznikach, należące od 1835 roku do rodziny Wagnerów, którzy prowadzili tam pokazowe, wzorcowe gospodarstwo rolne. Było ono celem wycieczek krajowych i zagranicznych i uważano je za najlepiej utrzymaną siedzibę ziemianką na Wileńszczyźnie³². Inne majątki, zwłaszcza te opuszczone, podlegały reformie rolnej lub właściciele sprzedawali je skarbowi państwa. Taki los spotkał majątek Opsa z pałacem wybudowanym na początku XX wieku. Hrabia Feliks Witold Plater zgodził się, aby w rezydencji urządzono szkołę rolniczą, która funkcjonowała od 1927 do 1939 roku i której był on ostatnim dyrektorem³³. Parcelacja objęła między innymi dzierżawiony majątek w Zalesiu, z którego resztówkę (niepodzielną część ziemi pozostałą z parcelacji) z pałacem w 1927 roku kupiła

and unregulated issue. The MWRiOP could only finance the objects intended for use in limited and exceptional cases where there was a need for special conservation protection of the site³⁰.

It is difficult to determine how the separation of historical sites from the land under the agricultural reform looked like. Land on which archaeological finds were discovered was rarely taken over³¹. In view of the modest archival documents on this subject, other sources can be consulted. Interesting information can be provided by the elaborations of individual estates and their fortunes in the interwar period. For example, in the former Vilnius voivodeship, land parcelling did not include estates that were assigned an important function or held by the aristocracy. An example of such an estate was the estate in Soleczniki, belonging since 1835 to the Wagner family, who ran a model farmhold there. It was a destination for domestic and foreign trips and was considered to be the best maintained landowner's seat in the Vilnius region³². Other assets, especially the abandoned ones, were subject to agricultural reform or sold to the State Treasury by their owners. Such was the fate of Opsa estate with a palace built in the early 20th century. Count Feliks Witold Plater agreed to set up an agricultural school in the residence, which functioned from 1927 to 1939 and of which he was the last director³³. Land parcelling included, among other things, the leased property in Zalesie, the residual part of which (an indivisible part of land remaining from the division) with the palace was bought by the Żebrowski family³⁴ in 1927; the estate in Dobrowolany, where the burnt ruins of the Günter Palace (demolished in the interwar period) were located on the land taken over by the state; in Obodowce, where only a part of the estate with a wooden manor was left in the hands of the owners; in Niemież with a Classicist palace³⁵. The Pikieliszki estate was also reduced to residual land with a manor house. At the time of the agricultural reform, it was the property of Rudolf Wojewódzki, but from 1930 it belonged to Marshal Józef Piłsudski. At that time, the estate was significantly enlarged and the dilapidated residence located there was renovated³⁶. It should be assumed that the situation was similar throughout the Republic of Poland. Most of the landed estates deprived of land by parcelling and sale was in decline and became

rodzina Żebrowskich³⁴; majątek w Dobrowolanach, gdzie na przejętym przez państwo terenie znajdowały się spalone ruiny pałacu Günterów (rozebrane w okresie dwudziestolecia międzywojennego); w Obodowcach, w których w rękach właścicieli została tylko część dóbr z drewnianym dworem; w Niemieży, na którego terenie stał klasycystyczny pałac³⁵. Pomniejszony do resztówki z dworem został również majątek Pikieliszki. W momencie wykonywania reformy rolnej był własnością Rudolfa Wojewódzkiego, ale od 1930 roku należał do marszałka Józefa Piłsudskiego i wtedy dobra znacznie powiększono, a także wyremontowano usytuowaną tam, zniszczoną rezydencję³⁶. Należy przyjąć, że sytuacja wyglądała podobnie na całym terenie Rzeczypospolitej. Większość z pozbawionych ziemi przez parcelację i sprzedaż majątków ziemiańskich podpadało i stawało się mniej konkurencyjne w stosunku do gospodarstw chłopskich³⁷. Właściciele nie mieli funduszy, by utrzymać zabytkowe, rodowe rezydencje, które z biegiem czasu niszczały.

Podsumowanie

Do najważniejszych sukcesów w ochronie zabytków w dwudziestolecu międzywojennym należało przyjęcie ochrony prawnej poprzez uchwalenie dwóch najważniejszych aktów prawnych – dekretu z 1918 roku i ustawy o opiece nad zabytkami z 1928 roku, które uwzględniały nie tylko sam obiekt jako przedmiot opieki konserwatorskiej, ale również jego otoczenie, oraz stworzenie systemu służb konserwatorskich z urzędem Generalnego Konserwatora Zabytków. Ochroną objęto także historyczne zespoły urbanistyczne, w których prowadzono kompleksowe prace oraz podejmowano szeroko zakrojone badania archeologiczne, między innymi rozpoczęte w 1934 roku interdyscyplinarne badania drewnianej osady obronnej kultury łużyckiej na półwyspie Jeziora Biskupińskiego³⁸. Nie wpłynęło to jednak na trudną sytuację zabytków na obszarach wiejskich. Jej źródłem była przede wszystkim ekonomia. Podzielone w myśl reformy rolnej wielkie majątki przestawały być samowystarczalne, co było zaprzeczeniem zamierzeń związanych z parcelacją. W majątkach poniżej 50 ha w latach 20. XX wieku zauważalnie spadała produkcja podstawowych produktów rolnych. Rola

less competitive than peasant farms³⁷. The owners did not have funds to maintain the historic, ancestral residences, which were in decline and dilapidated over time.

Conclusion

One of the most important successes in the protection of monuments in the interwar period was the adoption of legal protection through the enactment of two most important legal acts – the decree of 1918 and the law on the care of monuments of 1928, which took into account not only the object itself as the object of conservation care, but also its surroundings, and the creation of a system of monument protection services with the office of the General Monument Inspector. The protection was also extended to historical urban complexes, where complex works were carried out and extensive archaeological research was undertaken, including an interdisciplinary study of the wooden defensive settlement of the Lusatian culture on the Biskupin Lake peninsula, started in 1934³⁸. However, this did not affect the difficult situation of monuments in rural areas. This was primarily due to economics. Large estates, divided according to the agricultural reform, ceased to be self-sufficient, which was a contradiction of the intentions of land parceling. In the 1920s, the production of basic agricultural products in estates below 50 ha was noticeably decreasing. The role and importance of such estates was diminishing – they were losing their function as centres of agricultural knowledge and culture, and due to the reduced amount of land it was more difficult for them to survive. It should also be noted that the agricultural reform itself had little effect. There was no increase in the number of self-sufficient, growing farms. There were also no significant changes in the overall economic level of the country. It was more difficult to keep representative family seats, which were the central part of residual land, in good condition. They were often sold or auctioned, and those that were abandoned were automatically taken over by the state. Under the agricultural reform, land was the most important value, not the historic palace or manor house with the surrounding buildings. The rules for exemption from land parcelling were not effective with regard to historic buildings. They

i znaczenie takich majątków malały – traciły one funkcję centrów wiedzy rolniczej i kultury, a wobec zmniejszonej ilości ziemi trudniej im było się utrzymać. Należy również zaznaczyć, że sama reforma rolna odniosła niewielki skutek. Nie zwiększyła się liczba samowystarczalnych, rozwijających się gospodarstw. Nie wystąpiły także znaczące zmiany w ogólnym poziomie gospodarczym kraju. Trudniej było utrzymać w dobrym stanie reprezentacyjne siedziby rodowe, stanowiące centralną część resztówek. Często sprzedawano je lub licytowano, a te, które były opuszczone, automatycznie przejmował skarb państwa. W warunkach reformy rolnej wartością najważniejszą była ziemia, a nie zabytkowy pałac czy dwór wraz z otaczającą go zabudową. Zasady wyłączenia z działań parcelacyjnych nie były skuteczne w odniesieniu do obiektów zabytkowych. W większej mierze chroniły znaleziska archeologiczne, ponieważ w świetle prawa podlegały one czasowemu zajęciu gruntu przez konserwatora³⁹. Podstawową przeszkodą w skutecznej ochronie zabytków w sytuacji przymusowego wywłaszczenia i podziału ziemi były: nierozbudowana służba konserwatorska, obciążona zbyt wieloma zadaniami, niewprowadzenie zasad społecznej odpowiedzialności za opiekę nad dobrami kultury, ale również gospodarcze i społeczne problemy, wzmacniane niestabilnością gospodarczą oraz wielkim światowym kryzysem, a także zbyt krótki okres, który nie wystarczył do budowy odpowiednich struktur i mechanizmów administracyjnych. ■

Dr hab. Adriana Merta-Staszczak, profesor uczelni, historyk, pracownik Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych Politechniki Wrocławskiej. Należy do Dolnośląskiego Towarzystwa Regionalnego i Zarządu Polskiego Towarzystwa Historii Gospodarczej. Specjalizuje się w historii najnowszej. W obszarze jej zainteresowań naukowych znajduje się problematyka sytuacji gospodarczej w Polsce w XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska, rola instytucji w rozwoju obszarów wiejskich oraz zachowanie i zagospodarowanie nieruchomości zabytkowych na Dolnym Śląsku. Jest autorką kilkunastu publikacji naukowych – artykułów i książek, w tym m.in. *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989* (2018).

were more protective of archaeological finds, because under the law they were subject to a temporary occupation of the land by the historic preservation officer³⁹. The basic obstacles to effective protection of monuments in a situation of forced expropriation and division of land were: undeveloped monument protection services, burdened with too many tasks, failure to introduce the principles of social responsibility for the care of cultural assets, but also economic and social problems, reinforced by economic instability and the great global crisis, and too short a period which was not enough to build appropriate administrative structures and mechanisms. ■

Adriana Merta-Staszczak, PhD with habilitation, professor, historian, employee of the Centre for Humanities and Social Sciences at the Wrocław University of Science and Technology. Member of the Lower Silesian Regional Association and the Board of the Polish Association of Economic History. She specializes in recent history. Her scientific interests include issues related to the economic situation in Poland in the 20th century with particular emphasis on Lower Silesia, the role of institutions in the development of rural areas and the preservation and development of historic properties in Lower Silesia. She is the author of several dozen scientific publications – articles and books, including: *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989* [An unwanted legacy. Historic properties in Lower Silesia in the years 1945-1989] (2018).

Przypisy

- 1 Uwagi na czasie, „Przewodnik Wiejski” 19.07.1919, nr 8, s. 1.
- 2 W. Ziętara, *Spółeczny czy ekonomiczny charakter reform rolnych w Polsce w okresie między- i powojennym*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, t. 102, z. 1, s. 31.
- 3 Więcej na ten temat: S. Straszak-Chandoha, A. Merta-Staszczak, *Podstawowe problemy rolnictwa w Polsce w okresie XX-lecia międzywojennego*, [w:] *Gospodarczy bilans otwarcia polskiej niepodległości w 1918 roku*, Wrocław 2018, s. 157-169.
- 4 J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984, s. 238.
- 5 A. Chwalba, *Dziedzictwo zaborów*, [w:] *Polski wiek XX*, t. 1, Warszawa 2009, s. 19.
- 6 P. Grata, *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Uwarunkowania – instytucje – działania*, Rzeszów 2013, s. 219.
- 7 M. Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Łódź 2018, s. 94.
- 8 Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 roku w przedmiocie zasad reformy rolnej.
- 9 *Co sądzi zagranica o reformie rolnej w Polsce?*, „Nowiny. Pismo ludowe” 27.08.1919, R. 9, nr 198, s. 2.
- 10 J. Buszko, *Historia Polski...*, jw., s. 238.
- 11 Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej, Dz.U. z 1920 r. Nr 70, poz. 462.
- 12 Z. Ludkiewicz, *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa 1932, s. 20.
- 13 Wycinek z gazety o planie realizacji reformy rolnej w województwie krakowskim w 1921 r., <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/213406/edition/201564/content> [data dostępu: 27.11.2019].
- 14 M. Magdziak, *Od chłopskiej chałupy...*, jw., s. 111.
- 15 Z. Ludkiewicz, *Podręcznik...*, jw., s. 149.
- 16 Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36.
- 17 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu w związku z wprowadzeniem w życie Uchwały Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej*, sygn. 7015, s. 194.
- 18 AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Memoryał Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego przedstawiony Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministerstwu Sztuki i Kultury w sprawie ustawy o ochronie przyrody*, sygn. 7015, s. 73.
- 19 Tamże, s. 76-78.
- 20 Tamże, s. 77-79.
- 21 Tamże, s. 81-82.
- 22 Tamże, s. 95.
- 23 Tamże.
- 24 AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu...*, jw., s. 195.
- 25 Tamże, s. 193.
- 26 AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Projekt Rady Ministrów Ustawy w przedmiocie ochrony krajobrazu przy przeprowadzeniu reformy rolnej*, sygn. 7015, s. 150-152.
- 27 AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu...*, jw., s. 197.

Endnotes

- 1 Uwagi na czasie, „Przewodnik Wiejski” 19.07.1919, No. 8, p. 1.
- 2 W. Ziętara, *Spółeczny czy ekonomiczny charakter reform rolnych w Polsce w okresie między- i powojennym*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, Vol. 102, coll. 1, p. 31.
- 3 For a more extensive discussion of the issue, see: S. Straszak-Chandoha, A. Merta-Staszczak, *Podstawowe problemy rolnictwa w Polsce w okresie XX-lecia międzywojennego*, [in:] *Gospodarczy bilans otwarcia polskiej niepodległości w 1918 roku*, Wrocław 2018, pp. 157-169.
- 4 J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984, p. 238.
- 5 A. Chwalba, *Dziedzictwo zaborów*, [in:] *Polski wiek XX*, Vol. 1, Warszawa 2009, p. 19.
- 6 P. Grata, *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Uwarunkowania – instytucje – działania*, Rzeszów 2013, p. 219.
- 7 M. Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Łódź 2018, p. 94.
- 8 Resolution of the Legislative Sejm of 10 July 1919 on the principles of agricultural reform.
- 9 *Co sądzi zagranica o reformie rolnej w Polsce?*, “Nowiny. Pismo ludowe” 27.08.1919, Year 9, No. 198, p. 2.
- 10 J. Buszko, *Historia Polski...*, op. cit., p. 238.
- 11 Act of 15 July 1920 on the implementation of the agricultural reform, Journal of Laws of 1920 No. 70, item 462.
- 12 Z. Ludkiewicz, *Podręcznik polityki agrarnej*, Vol. 1, Warszawa 1932, p. 20.
- 13 A newspaper excerpt from the plan to implement the agricultural reform in the Krakow voivodeship in 1921, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/213406/edition/201564/content> [accessed on: 27.11.2019].
- 14 M. Magdziak, *Od chłopskiej chałupy...*, op. cit., p. 111.
- 15 Z. Ludkiewicz, *Podręcznik...*, op. cit., p. 149.
- 16 Decree of the Regency Council on the Protection of Art and Culture Monuments, Journal of Laws of 1918 No. 16, item 36.
- 17 The Archive of New Records in Warsaw (hereinafter: AAN), Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu w związku z wprowadzeniem w życie Uchwały Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej* [Motives for the Landscape Protection Act in connection with the implementation of the Resolution of the Legislative Sejm of 10 July 1919 on the principles of agricultural reform], ref. 7015, p. 194.
- 18 AAN, Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, *Memoryał Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego przedstawiony Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministerstwu Sztuki i Kultury w sprawie ustawy o ochronie przyrody* [Memorial of the Tatra Mountains Protection Section of the Tatra Society presented to the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment and the Ministry of Art and Culture on the Nature Conservation Act], ref. 7015, p. 73.
- 19 Ibid., pp. 76-78.
- 20 Ibid., pp. 77-79.
- 21 Ibid., pp. 81-82.
- 22 Ibid., p. 95.
- 23 Ibid.
- 24 AAN, Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu...*, op. cit., p. 195.

- 28 Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej, jw.
- 29 Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki Kielecki I, *Ochrona zabytków na terenie majątków parcelowanych*, sygn. 19571, s. 2.
- 30 Tamże, s. 3.
- 31 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Zakamycze 2001, s. 362.
- 32 G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje. Województwo wileńskie*, t. 1, Warszawa 2017, s. 363.
- 33 Tamże, s. 59.
- 34 Tamże, s. 122.
- 35 Tamże, s. 345.
- 36 Tamże, s. 354.
- 37 Ł. Kondratowicz-Miliszkiwicz, *Życie codzienne we dworze ziemiańskim w czasach II Rzeczypospolitej – między wzorami metropolii a doczesnością wsi i miasteczka*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie V. Praca i życie codzienne w majątku ziemiańskim*, Lublin 2013, s. 137.
- 38 D. Lipska, *Opieka i ochrona dziedzictwa kulturowego na ziemiach Polski*, s. 49, <https://www.nid.pl/upload/iblock/d6f/d6f0f6fde246e17bofe5d198a186ea1a.pdf> [data dostępu: 27.11.2019].
- 39 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s. 87.
- 25 Ibid., p. 193.
- 26 AAN, The Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, *Projekt Rady Ministrów Ustawy w przedmiocie ochrony krajobrazu przy przeprowadzeniu reformy rolnej* [Draft Council of Ministers Act on landscape protection in the implementation of the agricultural reform], ref. 7015, pp. 150-152.
- 27 AAN, Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu...*, op. cit., p. 197.
- 28 Act of 15 July 1920 on the implementation of the agricultural reform, op. cit.
- 29 The State Archives in Kielce, Kielce Voivodship Office I, *Ochrona zabytków na terenie majątków parcelowanych* [Protection of historical monuments on parcelled property], ref. 19571, p. 2.
- 30 Ibid., p. 3.
- 31 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Vol. 1, Zakamycze 2001, p. 362.
- 32 G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje. Województwo wileńskie*, Vol. 1, Warszawa 2017, p. 363.
- 33 Ibid., p. 59.
- 34 Ibid., p. 122.
- 35 Ibid., p. 345.
- 36 Ibid., p. 354.
- 37 Ł. Kondratowicz-Miliszkiwicz, *Życie codzienne we dworze ziemiańskim w czasach II Rzeczypospolitej – między wzorami metropolii a doczesnością wsi i miasteczka*, [in:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie V. Praca i życie codzienne w majątku ziemiańskim*, Lublin 2013, p. 137.
- 38 D. Lipska, *Opieka i ochrona dziedzictwa kulturowego na ziemiach Polski*, p. 49, <https://www.nid.pl/upload/iblock/d6f/d6f0f6fde246e17bofe5d198a186ea1a.pdf> [accessed on: 27.11.2019].
- 39 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, p. 87.

Bibliografia / Bibliography

Źródła archiwalne / Archival sources

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Memoriał Sekcji Ochrony Tatr Towarzystwa Tatrzańskiego przedstawiony Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministerstwu Sztuki i Kultury w sprawie ustawy o ochronie przyrody*, sygn. 7015.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Motywy do Ustawy o ochronie krajobrazu w związku z wprowadzeniem w życie Uchwały Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej*, sygn. 7015.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Projekt Rady Ministrów Ustawy w przedmiocie ochrony krajobrazu przy przeprowadzeniu reformy rolnej*, sygn. 7015.

Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki Kielecki I, *Ochrona zabytków na terenie majątków parcelowanych*, sygn. 19571.

Dokumenty i akty prawne / Documents and legal acts

Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36.

Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 roku w przedmiocie zasad reformy rolnej.

Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej, Dz.U. z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

Literatura / Literature

Buszko J., *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984.

Chwałba A., *Dziedzictwo zaborów*, [w:] Persak K., Machcewicz P. (red.), *Polski wiek XX*, t. 1, Warszawa 2009.

Co sądzi zagranica o reformie rolnej w Polsce?, „Nowiny. Pismo ludowe” 27.08.1919, R. 9, nr 198.

Grata P., *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Uwarunkowania – instytucje – działania*, Rzeszów 2013.

- Kondratowicz-Miliszkievicz Ł., *Życie codzienne we dworze ziemiańskim w czasach II Rzeczypospolitej – między wzorami metropolii a doczesnością wsi i miasteczka*, [w:] Łaskiewicz H. (red.), *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie V. Praca i życie codzienne w majątku ziemiańskim*, Lublin 2013.
- Ludkiewicz Z., *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa 1932.
- Magdziak M., *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Łódź 2018.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Zakamycze 2001.
- Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989.
- Rąkowski G., *Kresowe rezydencje. Województwo wileńskie*, t. 1, Warszawa 2017.
- Straszak-Chandoha S., Merta-Staszczak A., *Podstawowe problemy rolnictwa w Polsce w okresie XX-lecia międzywojennego*, [w:] Głowiński T., Zawadka M. (red.), *Gospodarczy bilans otwarcia polskiej niepodległości w 1918 roku*, Wrocław 2018.
- Uwagi na czasie, „Przewodnik Wiejski” 19.07.1919, nr 8.
- Ziętara W., *Spółeczny czy ekonomiczny charakter reform rolnych w Polsce w okresie między- i powojennym*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich” 2015, t. 102, z. 1.

Źródła internetowe / Internet sources

Lipska D., *Opieka i ochrona dziedzictwa kulturowego na ziemiach Polski*, <https://www.nid.pl/upload/iblock/d6f/d6f0f6fde-246e17bofe5d198a186ea1a.pdf> [data dostępu: 27.11.2019].

Wycinek z gazety o planie realizacji reformy rolnej w województwie krakowskim w 1921 r., <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/213406/edition/201564/content> [data dostępu: 27.11.2019].